

פרופ' אהרן קלרמן,
אוניברסיטת חיפה, בית
הספר למדעי הסביבה.
דוא"ל:
akeller@univ.haifa.ac.il

לציטוט (מדעי הרוח) – א'
קלרמן, "לבירורו של מגוון
השימושים באיחול של ברכה",
חמדעת, יז (תשפ"ד).

מילות מפתח:
מזל טוב, לידת בנים,
נישואין, כתובות, שמות
פרטיים.

מזל טוב: לבירור מגוון השימושים באיחול של בונה אהרן קלרמן

תקציר

טביעתו הראשונית של הביטוי 'מזל טוב' הייתה כנראה בתקופת האמוראים בארץ ישראל, לעניין לידת בנים, כלומר עבור הפרט, לצד קביעתו של רבא כי לידת בנים תלויה במזל. נראה כי יש מזל לישראל, בדברים מסוימים לפחות. הביטוי 'מזל טוב' מופיע רק פעם אחת בספרות חז"ל, ששם הוא נטבע, ואחר כך אינו מופיע כלל במשך כחמש מאות שנה. בשתי הופעותיו לאחר מכן, בפיוטים, הוא שימש כפשוטו, כמבטא צירוף כוכבים נוח, וגם זאת עדיין בארץ ישראל, והפעם עבור הכלל. החל מהמאה הי"ב הורחב הביטוי לאיחולים במרחב של ענייני משפחה, כלומר עבור הפרט, אם כי עדיין רק בכתב, וזאת במקביל – הן בבבל והן באשכנז. החל מהמאה הי"ג, ושוב במבחר גלויות במקביל, הוא מצוין כאיחול בעל פה מתחת לחופה. מכאן, ככל הנראה, התפשט השימוש בביטוי מזל טוב כאיחול בעל פה בשמחות משפחתיות בכלל. מכאן גם קצרה הדרך להוסיפו כפתיח לכתובות, תהליך שהחל באיטליה של המאה הט"ז. עוד קודם לכן, החל הביטוי לשמש גם כשם פרטי לבנות בקהילות ספרד, וגם כשם משפחה שם, בעוד באיטליה הוא שימש כשם פרטי לבנים דווקא. בשימושים אלה הביטוי יועד לפרט. אולי כשיא השימוש של הביטוי 'מזל טוב' נמצא את שילובו בתפילה, בעת החדשה, קודם בקידוש לבנה האשכנזי החל מתחילת המאה הי"ח, ואחר כך בתחינה עתיקה למוצאי שבת בקהילות ספרד, החל מתחילת המאה הי"ט. השימוש האשכנזי בעצם ניסוחו יועד לכלל, בעוד השימוש הספרדי כוון לפרט ולכלל גם יחד. הפיכתה של העברית לשפת הדיבור בארץ ישראל של המאה הכ" הביאה לחדירתו של הביטוי למרחב הכלליחילוני, בכך שמשמשים בו לא רק לשמחות משפחתיות, אלא גם כאיחול עבור כל אירוע אישי של הצלחה, מקצועית או אישית, כלומר לפרט. השימושים בביטוי מזל טוב נעו, אפוא, מתחילתו ואחר כך בתהליכי הרחבתו, ממבחר של שימושים בתחום המשפחתי אל עבר עולם התפילה, וממנו – אל עבר החיים בכלל. השלב האחרון, שאירע בארץ ישראל, החזיר את הביטוי אל ארץ הולדתו, הפעם במהדורה מורחבת ביותר.

צמד המילים 'מזל טוב' משמש בשפתנו כיום כאיחול של ברכה כמעט לכל אירוע משפחתי או אישי, למרות הקביעה של חז"ל 'אין מזל לישראל',¹ שנדון בה בהמשך. מתברר, עם זאת, כי המילים מזל טוב שימשו במהלך הדורות או משמשות כיום לא רק לאיחול של ברכה לפרט בכל עניין אישי, משפחתי או אחר, אלא גם למבחר שימושים נוספים שהתפתחו לפי סדר זה: כאיחול ללידת בנים, כצירוף כוכבים נוח, כבקשה להצלחה בזיווג או בלידה, כפתיח לכתובות נישואין, כשמות פרטיים לנשים ולגברים וכמטבע לשון בתפילות של מוצאי שבת. בדברים להלן נתבונן במקורותיו של הביטוי ובשימושי השונים, וזאת לפי סדר הופעת השימושים השונים בביטוי לאורך הדורות ובמגוון עדות וארצות. לעיונים אלה נוסף שני דיונים כלליים: נתחיל עם דיון על המזל ועל האיחול באמצעותו בתרבות בכלל, ונסיים בדיון על איחולים כוללניים לכל אירוע שהוא, גם כן בתרבות בכלל. כפי שנראה להלן, השימושים בביטוי 'מזל טוב' התפתחו לאורך הדורות בדרך של הרחבה. במקור הביטוי שימש לעניין לידת בנים בלבד, ומשם התרחב לענייני צירוף כוכבים, זיווג והיריון. משהשתרש בענייני משפחה הפך הביטוי גם לשמות פרטיים לנשים ולגברים ולשם משפחה. משם קצרה הדרך להכניסו גם לעולם התפילה. השימוש הרחב כיום ב'מזל טוב' לאיחולים לפרט בכל עניין משפחתי, אישי ומקצועי הוא, אפוא, הרחבה רבתי.

מזל ומזל טוב

המזל מתייחס לאירועים ולהזדמנויות המתרחשים באופן בלתי צפוי ובלא תכנון אישי מקדים. לאורך הדורות, היו מי שתלו את היתכנותם של אירועים שכאלה, לפי חוכמת האסטרוולוגיה, בצירופי כוכבים אישיים ברגע נתון עבור אדם שחוה אירוע בלתי צפוי. מכאן גם השם 'גלגל המזלות' עבור 12 צירופים חודשיים כוללניים שכאלה, והשם 'מזל' עבור צירופי הכוכבים החודשיים. נבחן בהמשך התייחסויות למזל האסטרוולוגי בתלמוד הבבלי. מקור המילה 'מזל' הוא בשפה האכדית העתיקה מן המילים 'מנזלטו' ו'מזזטוס' שמשמעותן מיקום של כוכב.² 'מזל טוב', הנגזר מן המזל בכללו, בא לכאורה להביע תקווה וייחול לאירועים משמחים בעתיד, אולם השימוש שנעשה בו במהלך הדורות התייחס קודם כול לאירועי העבר, בעיקר לידת בנים, ואחר כך, באופן מתרחב, גם לאירועים בהווה כמו נישואין. המילה 'מזל' כשלעצמה, ללא הצירוף עם 'טוב', קיבלה פעמים רבות קונוטציה חיובית בשפה העברית, ומכאן השם הפרטי 'מזל' לנשים שרווח בספרד ובאזור הים התיכון

1 ל' עזיון, 'מגיע לכם כוכב טוב'. לימודים, 3 (תשע"ב).

https://www.daat.ac.il/daat/ktav_et/maamar.asp?ktavet=2&tid=1380

2 Dictionary.com. <https://www.dictionary.com/browse/mazel-tov> Mazel tov. 2

בכלל. התרבות האליילית הרומית כללה גם את האלה פורטונה, הלא היא אלילת המזל, ומכאן נגזר האיחול 'מזל טוב' האיטלקי – buona fortuna. משם האלה פורטונה נגזרה גם אחת מהמילים המציינות מזל באנגלית, fortune, וממנה שמות התואר הנגזרים ממנה, למשל fortunate, ביטויים שכולם מתייחסים למזל טוב ולא למזל בכלל. המילה האנגלית luck מתייחסת למזל בכלל, אם כי פעמים רבות גם כמזל טוב בפרט, במיוחד בהטיה lucky, שפירושה בר מזל. המילה luck היא קיצור של המילה הגרמנית המקבילה glück, שמקורה נובע אולי מהפועל הגרמני gelingen, שמשמעותו להצליח. המילה הרלוונטית בצרפתית, chance, משמשת באנגלית (כמילה תקנית) ובגרמנית (בהשאלה מצרפתית) לציון של הזדמנות, שגם היא במהותה קרובה במקצת למזל.³

האיחול 'מזל טוב' בשפות אירופה משמעותו ייחול עבור הזולת להצלחה במצב או באירוע עתידי. בכך הוא איננו משמש, אפוא, מקבילה מלאה ל'מזל טוב' העברי. האיחול 'מזל טוב' המקורי, כפי שנראה, התייחס לאירוע מן העבר, בעיקר ללידת בנים, והתרחב בהמשך הדורות למשמעויות מתרחבות שניתנו לאיחול, לציון אירוע טוב בהווה עם השלכות גם לגבי העתיד, כמו בנישואין למשל. בוודאי שאין אח ורע אירופי לציון המזל הטוב לכל השלל הנרחב של אירועים משמחים בחיי האדם, כמקובל בעברית בת זמננו. עם זאת, האיחול העברי והידי 'מזל טוב' נכנס לשפה האנגלית בארצות הברית כבר במחצית השנייה של מאה הי"ט, וזאת בהשפעת גלי ההגירה היהודית ממזרח אירופה. המילה 'מזל', הכללית יותר, נכנסה עוד קודם לכן למגוון לשונות באירופה (גרמנית, הולנדית והונגרית).⁴

מקורות ראשוניים ל'מזל טוב'

המקור הקדום ביותר לצמד המילים 'מזל טוב' הוא במדרש אותיות דרבי עקיבא: 'יש אדם בישראל שנולד במזל טוב לחיות בעוה"ז ויכיר בוראו בכל לבבו והולך בטובו'.⁵ בשים לב לכך כי אלעזר הקליר נסמך על מדרש זה בכמה מקומות,⁶ ניתן להסיק כי מדובר במדרש ארצישראלי, אולי כבר מתקופת האמוראים או קודם לכן. עם זאת, בשים לב לכך שהציון של 'מזל טוב' במדרש זה הוא מופע יחידי של הביטוי בספרות חז"ל, סביר להניח כי מדובר במטבע לשון שלא היה שגור אז בפי חכמים או בפי הבריות. ואולם לצד זה, כפי שנראה בהמשך, סביר להניח כי התפיסה אז הייתה שלידת בנים תלויה במזל.

3 על חקר המזל ראו, למשל, Sauder, M. 2020. A sociology of luck. Sociological Theory 38: 193-216.

4 ראו לעיל הערה 2.

5 מדרש אותיות דרבי עקיבא, מהדורת ש' א' ורטהיימר ירושלים: פרומקין, תרע"ה, אות ד' עמ' כ"א.

6 ורטהיימר (שם), מבוא א'.

המקור הבא לביטוי מזל טוב הוא בגרסתו הארמית.⁷ תרגום יהונתן מתרגם את המילים 'בא גדי'⁸ לעניין שמו של גדי, בנה של לאה, 'אתא מזלא טבא' – בא מזל טוב. תרגום יהונתן מקורו אף הוא בארץ ישראל, זו של המאה השביעית–שמינית, כלומר לאחר כתיבתו של מדרש אותיות דרבי עקיבא שהציע את הביטוי לראשונה. רש"י במקום, אולי בעקבות תרגום יהונתן, מפרש את 'בא גדי' כ'בא מזל טוב'. המילה גדי משמעה, אפוא, מזל טוב. כפי שנראה להלן, סביר להניח כי הביטוי 'מזל טוב' כאיחול בענייני נישואין ולידה רווח במידה כזו או אחרת כבר בתקופתו של רש"י בארצות אשכנז, ואולי רש"י הושפע בפרשנותו גם מלשון הדיבור בתקופתו.

מזל ומזל טוב כצירוף כוכבים נוח

המילה 'מזל' מופיעה במקרא פעם אחת בלבד. על המלך יאשיהו מסופר: 'והשבית את הכמרים אשר נתנו מלכי יהודה... ואת המקטרים לבעל לשמש ולירח ולמזלות ולכל צבא השמים'.⁹ כלומר מזלות הם קבוצות של כוכבים (קונסטלציות), ולעיתים גם כוכב בודד, שעובדי עבודה זרה האמינו בהם, והאזכור המקראי היחיד של מזל הוא בהקשר שלילי. ואכן הרמב"ם קובע: 'וכן אסור לצור דמות חמה ולבנה כוכבים מזלות ומלאכים',¹⁰ ונחלקו הראשונים בעניין תקפותו של המזל לישראל, וזאת בעקבות הדיון התלמודי שנציג להלן.¹¹ בתלמוד הבבלי נידונו המזלות בשתי סוגיות. הראשונה שבהן היא לעניין מערכות אסטרונומיות,¹² אשר לגביהן הייתה מחלוקת בין חכמים לבין חכמי אומות העולם. חז"ל האמינו כי 'גלגל קבוע ומזלות חוזרים', ואילו חכמי האומות האמינו כי 'גלגל חוזר ומזלות קבועין'. הגלגל לעניין זה הוא רקיע השמיים. בסוגיה התלמודית השנייה עסקו חז"ל בסדר הכוכבים האסטרוולוגי. האמוראים נחלקו אם יש מזל לישראל אם לאו.¹³ כאן נידון המזל, או סדר הכוכבים לעת כזו או אחרת, כגורם אפשרי המשפיע על גורלו של אדם בכלל, ובעת ספציפית בפרט. רבי חנינא סבר שיש מזל לישראל, וכי 'מזל מחכים', 'מזל מעשיר', כלומר לסדר הכוכבים יש השפעה על ישראל, ואילו רבי יוחנן סבר שאין מזל לישראל,

7 י' אבישור, 'לשונות הברכה' סימן טוב' ו'מזל טוב' בלשונות היהודים'. לשוננו לעם נ"ד (תש"ג-ד), 147–153.

8 בר' ל' 11.

9 מ"ב כג 5.

10 רמב"ם, משנה תורה. תשע"ה. קדומים: מפעל משנה תורה, הלכות עבודה זרה, ג, יא.

11 מ"י צוריאלי, 'האם יש מזל לישראל?' תחומין כ"ו (תשס"ו), 478–486. וראו גם י' לייטה, 'יש מזל לישראל?': הגות, ספרות ועריכה בבבלי ובירושלמי, בתוך מ' הירשמן (עורך) ושמואל בקוראי שמו. ירושלים, 78–114; ח' דביר, 'מזל, רגישות ובחירה', אסופות ז' (תשע"ט) 139–146.

12 בבלי, פסחים צד ע"א.

13 בבלי, שבת קנו ע"א, וראו גם בבלי, נדרים לב ע"א.

וזאת, כפי שפירש רש"י שם, משום שתפילות ומעשים טובים יכולים לשנות את מזלו של אדם מישראל. עם זאת, היו גם התייחסויות לקיומו של מזל בחיי האדם מישראל במגוון תחומים. בתלמוד הבבלי 'אמר רבא חי בני ומזוני לא בזכותא תליא מילתא אלא במזלא תליא מילתא [חיים בנים ומזונות אינם תלויים בזכות אלא תלויים במזל].¹⁴ ושוב בתלמוד, לעניין אישה שנפטרו בני זוגה, בזה אחר זה, סובר רב אשי כי 'מזל גורם' לכך.¹⁵ נוסף על כך, ספר הזהר ציין כי 'הכל תלוי במזל ואפילו ספר תורה שבהיכלי',¹⁶ וזאת לעניין כשרותו של ספר תורה כאשר רוצים לקרוא בו. על פניו נראה כי דבריו של רבא הבבלי לעיל, כי לידתם של בנים תלויה במזל, קשורה בציון הראשוני של 'מזל טוב' לעניין לידתו של בן במדרש אותיות דרבי עקיבא שנכתב בארץ ישראל. אולי הדבר מעיד כי לידתם של בנים נתפסה עוד קודם לתקופת האמוראים כעניין שתלוי במזל. הזיקה למזל כגורם שמיימי או כצירוף של כוכבים, טוב או פחות טוב, תוך שימוש בביטוי 'מזל טוב', הופיעה כבר במקורות יהודיים מוקדמים בתורת-תלמודיים, הן בקשר ליהודים והן בקשר לשאינם. כך, למשל, בפיוט שבת אנונימי לחתן ולכלה מהמאה התשיעית, כנראה מארץ ישראל, נמצא כתוב 'דבקם במזל טוב מדליף רסיסים'.¹⁷ כך גם בפיוט משנת 1077 שחיבר שלמה הכהן בן יוסף לרגל כיבושה של ירושלים בידי הסלג'וקים מצוין 'יהלך צר לדמשק במזל טוב וברננים'.¹⁸ מאוחר יותר, בשנת 1481, ציין רבי משולם מוולטרה ביומנו על מסעו לארץ ישראל 'ולשם עכבנו בלילה ההוא. והי' שלח לנו מזל טוב'.¹⁹ באופן כללי יותר, קבע הרופא שבתי דונולו, עוד בשנת 982, 'וכל זמן שהולכת הלבנה עם כוכב טוב, או עם מזל טוב טובה לכל דבר'.²⁰

בקשות להצלחה בזיווג או בלידה

המילה 'מזל' בלבד הייתה המילה הנפוצה ביותר בלשונות הדיבור של יהודים כבר במאה העשירית, והיא חדרה כבר אז אף ללשונות לועזיות.²¹ מן המילה 'מזל' נגזר האיחול 'מזל טוב' בגרמנית יהודית ובהמשך גם בידיש. בלדינו, לעומת זאת, המילה 'מזל' שימשה גם

14 בבלי, מועד קטן כח ע"א.

15 בבלי, יבמות סד ע"ב.

16 ספר הזהר. תש"ט. ירושלים: יריד הספרים, פרשת נשא קלד ע"א.

17 אל אדון על כל המעשים בחופת חתננו. המילון ההיסטורי. <https://maagarim.hebrew-academy.org.il/Pages/PMMain.aspx?mishibbur=587004&mm15=000050001050%2002&mismilla=5>

18 שלמה הכהן בן יוסף. פיוט על כיבוש ירושלים בידי הסלג'וקים. המילון ההיסטורי. [https://maagarim.hebrew-academy.org.il/Pages/PMMain.aspx?mishibbur=544001&mm15=000000001340%2021&mismilla=\[23,24](https://maagarim.hebrew-academy.org.il/Pages/PMMain.aspx?mishibbur=544001&mm15=000000001340%2021&mismilla=[23,24)

19 מסע משולם מוולטרה בארץ ישראל בשנת רמ"א (1481). מהדורת יערי, א'. ירושלים תש"ט.

20 ש' דונולו, חכמוני, פירוש ספר יצירה (982), פרק ד'. <https://maagarim.hebrew-academy.org.il/Pages/PMMain.aspx?mishibbur=647002&page=22>

21 נ' אלוני, 'קבוצת העשר בלשון הדיבור במאה העשירית'. לשוננו ל"ב (תשכ"ח), 153-172. ראו גם א' שורצולד, 'לשונות היהודים: חברה ושפה'. פעמים (2019) 156: 23-54.

במובן של מזל טוב,²² אולם האיחול מזל טוב לא נמצא בגוף השפה. עם זאת, השתמשו בביטוי זה בעברית במכתבים שנכתבו בלדינו.²³

השימוש בביטוי 'מזל טוב' לענייני לידת בנים ובהרחבה לענייני הקמת משפחה מתועד הן במזרח (בבל) והן במערב (אשכנז), וזאת החל מן המאה הי"א–י"ב. בבבל של המאה הי"ב נמצא כתוב בקובץ איגרות של ר' שמואל בן עלי 'במזל טוב נולד בן חכם בחודש פלי'.²⁴ זאת בנוסח דומה למקור שבמדרש אותיות דרבי עקיבא.²⁵ בהרחבה של משמעות הביטוי 'מזל טוב' באותה תקופה נמצאה רשימת נדוניה בערבית ובראשה כתוב 'במזל טוב והצלחה'.²⁶ עוד נמצא כתוב באותה תקופה הסכם קדם-נישואין שנכתב בערבית ובראשו מופיע בעברית 'במזל טוב והצלחה'.²⁷ נמצאה גם תפילה בלתי מתוארכת בעברית עבור אישה מעוברת הפותחת ב'יהי רצון מלפניך ה' אלוקי ואלוקי אבותי שאלד זכר במזל טוב צומח ועולה'.²⁸ נוסח זה דומה לנוסח במקור במדרש אותיות דרבי עקיבא, אולם הפעם מדובר בתפילה לאישה מעוברת, כלומר לא בלידה שכבר אירעה אלא בלידה עתידית.

באשכנז מפרש רש"י במאה הי"א, כהרחבה על השימוש המקורי בביטוי 'מזל טוב', על דברי התלמוד הבבלי 'אין זיווגן עולה יפה' – 'במזל טוב'.²⁹ סמוך לאחר מכן, במאה הי"ב מציין 'ספר חסידים', ברוח המקור מאותיות דרבי עקיבא על לידה עתידית: 'אשה שיושבת על המשבר אם היא בחדר ובני אדם בבית יבקשו עליה רחמים ועל הילד ושילוד במזל טוב'.³⁰

כל השימושים שראינו עד עתה בביטוי 'מזל טוב' לענייני לידת בנים ובהרחבה לענייני משפחה בכלל מתייחסים לאמירות שבכתובים. לצידם, ובשלב מוקדם מאוד, הוחל גם באמירת 'מזל טוב' כאיחול בעל פה. החל מהמאה הי"ג, באשכנז, בצרפת, ובצפון אפריקה גם יחד, מתועד המנהג שהציבור מברכים במזל טוב לאחר שהחתן מקדש את הכלה בטבעת

Bunis, D.M. 1993. A Lexicon of the Hebrew and Aramaic Elements in Modern Judezmo. 22
Jerusalem: Magnes, p. 293

NY JTS: ENA3664.2 23 פריש בלתי מתוארך מהגניזה הקהירית.

St. Petersburg, St. Petersburg: Yevr. IIA 72/2 24 ראה גם אסף, ש'. תר"ץ. קובץ של אגרות ר' שמואל בן עלי. תרביץ 1:
130–102.

ורטהיימר (לעיל הערה 5) 25

ראו גם: Cambridge: CUL: T-S J1.29 26

Paris: Mosseri Moss. VII, 10.1 27 ראה גם Goitin, S.D. 1978. A Mediterranean Society: The Jewish
Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza. Vol. 3. Los Angeles, University of California Press

Paris: AIU: IV.A.239 28

בבלי, פסחים מט ע"א. 29

ר' יהודה בן שמואל החסיד, ספר חסידים עם משנת אברהם. טורונטו: ישיבת תורת חיים תשכ"ה, סעיף תרמ"ז, עמ' 122. 30

מתחת לחופה. כך נמצא בתשובות חכמי פרובינציה,³¹ בספר הנייר,³² ובספר יכין ובעז,³³ וכך גם מאוחר יותר במאה הטי"ו, ציין המהר"ם מינץ באשכנז ואז כשנתקדשה יאמרו כל העומדים שם מזל טוב.³⁴ בימינו נהגו רבים להכריז 'מזל טוב' בסופו של טקס הנישואין, לאחר שהחתן שובר את הכוס, אולם שבירת הכוס היא דווקא סימן של אבל על חורבן ירושלים. אולי מהאמירה של מזל טוב לאחר הקידושין בטקס הנישואין התפתחה האמירה בעל פה של איחולי מזל טוב בשמחות משפחתיות בכלל, לאחר שכבר קודם לכן נהגו כן בכתובים לעניין לידת בנים. האיחול בעל פה למזל טוב בטקסי נישואין הביא בהמשך, ועד לימינו אלה, לשימוש בביטוי 'מזל טוב' בעברית או בגרסתו הארמית, 'מזלא מעליא', לפתיח לכתובות נישואין בעדות שונות, וזאת עד להתגבשותו של הנוסח המקובל בימינו בישראל 'בסימן טוב ובמזל טוב'. על נוסח אחרון זה העיר עציון³⁵ כי ייתכן שהביטוי סימן טוב מוסב כנגד החתן והביטוי מזל טוב מתייחס לכלה, ועל נושא השמות הפרטיים הנוגע לחלוקה זו נדון בהמשך. נראה כי בספרד שלפני הגירוש לא נהגו לציין פתיח של ברכה או הצלחה בכתובות.³⁶ לעומת זאת, בארץ ישראל ובסוריה במאה הי"ב נהגו לציין בראש הכתובה 'על שמיה דבריין בניין ומצלחין חתן וכלה'³⁷ [בשמו של בוראנו בונים ומצלחים חתן וכלה]. דומה כי הפתיח לכתובות 'בסימנא טבא ובמזלא מעליא', כגרסה ראשונית לזו העברית והמאוחרת יותר 'בסימן טוב ובמזל טוב', מקורו במאה הטי"ז באיטליה. כך הוא פותח, למשל, כתובות ממודנה משנת ש"ג (1543),³⁸ מוונציה משנת שפ"ג (1622)³⁹ ומרומא משנת תכ"ט (1669).⁴⁰ גם בבלקן נהגו כן, למשל בכתובות מפטרס, יוון משנת שכ"ו (1566),⁴¹ מקורפו שביוון משנת תכ"ו (1663),⁴² מדוברובניק, קרואטיה, משנת תכ"ח (1666)⁴³ ומאיסטנבול משנת תרנ"ב (1892).⁴⁴ אף בתימן במאה הקודמת נהגו כן (עדן, תימן, שנת

31 תשובות חכמי פרובינציה, מהדורת סופה א', ירושלים תשכ"ז, עמ' 45, 82.

32 ספר הנייר, מהדורת אפעל, ג', ירושלים תשס"א, עמ' קנ"ח.

33 צ' דוראן, ספר יכין ובעז. ירושלים תשנ"ו, חלק א', שאלה כ'.

34 מ' מינץ, 1851. ספר שאלות ותשובות. למברג 1851. עמ' ק'.

35 עציון (לעיל הערה 1).

36 Castalo, J. 2009. Ketubbot en-cubiertas: fuentes para el estudio del matrimonio judío en Jaca y los Almosnino. Sefarad 69: 43-73; Muñoz Sola. 2014. Dos Ketubbot castellanas y otro fragmento hebreo del Archivo de la Real Chancillería de Valladolid. Sefarad 74: 343-368.

37 Friedman, M.A. 1980-1981. Jewish Marriage in Palestine: A Cairo Geniza Study. New York: JTS

אשור, א'. תשע"ג. כתובה בנוסח ארץ ישראל ברשותו של מצליח גאון מגניזת דמשק. פעמים 135: 163-170.

38 פריס: מחזן קולוני של ימי הביניים Ms. 12394.

39 ירושלים: אוסף הכתובות של הספרייה הלאומית, Ms. Heb. 901.270.

40 Biblioteca Digital Hispánica Vitr. 14117.

41 NY JTS KET154.

42 אוניברסיטת קולומביה, נ"י: Ms. X893 K 519996.

43 תל אביב: פרי ישראל Ms. 105.

44 תל אביב: פרי ישראל Ms. 105.

תרפ"ה, 1925).⁴⁵ באשכנז נהגו בימי הביניים שלא לציין שום פתיח, כפי שנראה מכתובה מקרמס שבאוסטריה משנת קנ"ב (1391)⁴⁶ ומאש-נפטנבאך שבשוויץ משנת שני"א (1591).⁴⁷ מאוחר יותר נהגו שם לפתוח כתובות עם הביטוי 'בסימן טוב', כפי שנראה בכתובות מאלטונה משנת תקנ"ח (1798)⁴⁸ ומהמבורג שלידה משנת תמ"ז (1686).⁴⁹ השימוש בביטוי העברי 'מזל טוב' כפתיח לכתובות נמצא בראשונה בכתובה מוונציה משנת שני"ח (1597)⁵⁰ הפותחת במילים 'במזל טוב אמין', ולאחר מכן בכתובה נוספת מוונציה משנת שפ"ד (1624)⁵¹ הפותחת במילים 'מזל טוב', ושוב כך גם בכתובה מפדובה משנת שצ"ב (1631).⁵² הביטוי המקובל כיום, 'בסימן טוב ומזל טוב', נמצא בכתובה ירושלמית משנת תרס"ב (1902),⁵³ ואולי מקורו של הפתיח הזה הוא אכן בארץ ישראל של המאה הי"ט. פתיח זה נמצא גם מאוחר יותר בכתובה ממלילה שבמרוקו הספרדית משנת תרצ"ג (1933).⁵⁴ בקהילות מרוקו נהגו לפתוח כתובות באמירה: 'בסימנא טבא ומזלא יאיא [יאה]', ולעיתים אף הוסיפו 'ניחוש טוב' במשמע של 'מזל טוב'. כך למשל בכתובה מסאוטה שבמרוקו הספרדית משנת תש"ב (1942)⁵⁵ ובכתובה ממלילה שבמרוקו הספרדית משנת תרע"ב (1912).⁵⁶ בתוניסיה של סוף המאה הי"ט פתחו כתובות באיחול 'במזל טוב והצלחה זמן ישועה והרוחה'.⁵⁷

שמות פרטיים לנשים ולגברים

נהגו בעבר בקהילות המזרח לתת את השם 'מזל טוב' לבנות (ו'סימן טוב' לבנים), והביטוי 'מזל טוב' שימש גם כשם משפחה.⁵⁸ נוהג זה החל בספרד של ימי הביניים באמצעותה של שפת הלדינו, שבה היה קיים הביטוי מזל, כפי שראינו לעיל. מהשם 'מזל טוב' נגזר השם

45 לעיל הערה 39, Ms. Hebr. 901.1106

46 לעיל הערה 39, במקור מ-218 Cod. Hebr. Austrian National Library, Vienna

47 לעיל הערה 39, במקור מ-7 Ms. R III Basel University Library, Basel Switzerland

48 לעיל הערה 39, Ms. Hebr. 901.1715

49 לעיל הערה 39, במקור מאוסף בניהו, מ'

50 עין חרוד: משכן לאמנות ע"ש חיים אתר Ms. 132

51 ירושלים: מוזאון יהדות איטליה Ms. ON 1040

52 לעיל הערה 39, Ms. Hebr. 901.258=2

53 לעיל הערה 39, במקור ממוזאון ישראל אוסף הכתובות.

54 לעיל הערה 39, Ms. Heb. 901 560=2

55 ירושלים: מוזאון ישראל אוסף הכתובות B79.0389

56 לעיל הערה 39, Ms. Heb. 901 1655=8

57 לעיל הערה 39, כתובה מתוניס תרנ"ז (1897), במקור מאוסף מכון בן צבי 717 KET

58 p. 296, לעיל הערה 22, Bunis; ראו גם אבישור (לעיל הערה 4), וכן א' שורצולה, 'השמות הפרטיים העבריים בספרדית

יהודית'. מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי ל' (תשמ"ח), 94-109.

הקצר יותר לבנות 'מזל' והכינוי לנשים 'מזלטו'.⁵⁹ בקהילות בעיראק ובקרב יוצאי עיראק בהודו קראו למדורי איחולים ללידת בנות בעיתונות היהודית 'במזל טוב', ולא לה על בנים שנולדו 'בסימן טוב'.⁶⁰ ייתכן שמכאן נובע גם הפתיח לכתובות נישואין 'בסימן טוב ובמזל טוב', שבו בסימן טוב מתייחס לחתן ובמזל טוב – לכלה.⁶¹ ביהדות איטליה, לעומת זאת, נהגו לקרוא לבנים בשם הפרטי מזל טוב.⁶²

מטבע לשון בברכת הלבנה

הביטוי 'מזל טוב' התגלגל מאוחר יותר גם לתוך עולם התפילה של מוצאי שבתות: בעדות אשכנזי אחת לחודש, ובהתייחסות לחודש החדש, בקידוש לבנה, ובעדות ספרד מדי שבוע, בקשר לשבוע החדש, וזאת בתחינה הנאמרת לפני ההבדלה או אחריה.⁶³ 'מזל טוב' הפך, אפוא, לאיחול עבור זמנים חדשים, שבוע או חודש. אם עד עתה ראינו שימושים בביטוי 'מזל טוב' עבור 'זמנים גדולים', למשל עבור חיי ולד מתחילתם, חיי נישואין מתחילתם או מהלך החיים כולו באמצעות שמות פרטיים, הרי הכנסת הביטוי לעולם התפילה מדי שבוע מתחדש או מדי חודש מתחדש, משמעותה שימוש בביטוי עבור 'זמנים קטנים', של שבוע וחודש. משמעות נוספת של הכנסת הביטוי לתפילה היא יצירתו של שימוש בביטוי עבור כל אדם מישראל באופן שוטף, וזאת ללא קשר לנקודות זמן ייחודיות בחייו. על כן לא מדובר פה באיחול עבור הזולת, אלא באיחול עבור הפרט המתפלל עצמו, כמו גם עבור עם ישראל כולו. ברכת הלבנה, או קידוש לבנה, נתקנה בארץ ישראל, אולי כבר בידי תנאים, והיא מופיעה לראשונה בתלמוד הבבלי.⁶⁴ במסכת סופרים הארצישראלית, בת המאה השמינית, הברכה מוצגת בשנית, ולצידה סדרה של היגדים לאמירה לאחריה.⁶⁵ אחד מההיגדים הוא 'סימן טוב תהוי לכל ישראל', אמירה שאותה יש לומר שלוש פעמים. רב עמרם גאון לא הוסיף היגדים אלה בברכת קידוש לבנה שבסידורו.⁶⁶ עם זאת, ההיגדים כולם הופיעו ברוב

59 רודריג-שורצולד, 'השמות הפרטיים העבריים בספרדית-היהודית'. מחקרי ירושלים בפולקלור היהודי י' (תשמ"ח), 94-109; ש' וייך-שחק, 'אוצר השירים של מזל-טוב: סוגים בשירה הספרדית-היהודית העממית – ניתוח אתנו-מוסיקולוגי'. מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי ה'ו' (תשמ"ד) 27-56.

60 אבישור (לעיל הערה 7).

61 עציון (לעיל הערה 1).

62 למשל, ד' מודינא, (בן מזל טוב). תקצ"ז (1837). זכר דוד. ליורנו: אליעזר מנחם אוטולינגי; י"ד מרקון, ר' שלמה בן מזל טוב. ספר היובל לכבוד אלכסנדר מארכס. ניו יורק תש"י, שכ"א-ש"ג.

63 הביטוי ניכנס גם ל'הטבת חלום', אולם זו אינה כלולה בסידור התפילה הנורמטיבי:

64 בבלי, סנהדרין מב ע"א.

65 מסכת סופרים כ', א' ב'.

66 סדר רב עמרם גאון. תשס"ה. מהדורת דניאל גולדשמידט. ירושלים: מוסד הרב קוק.

סידורי אשכנז הראשונים.⁶⁷ גם בספרד, האבודרהם⁶⁸ כלל את ההיגדים בסדר קידוש לבנה, אולם בקטלוגיה לא נהגו כן.⁶⁹

שני מקורות מימי הביניים הציגו את ההיגד 'בסימן טוב תהוי וכו' הנ"ל עם תוספת של המילים 'מזל טוב', כלומר 'סימן טוב ומזל טוב תהוי לכל ישראל'. המקור האחד הוא מספרד של המאה הי"ד, וזהו הספר 'נמוקי יוסף',⁷⁰ והמקור השני הוא הספר 'לקט יוסף'⁷¹ מאוסטריה של המאה הט"ו.⁷² אולי ראה בעל ה'לקט יוסף' את האמור ב'נמוקי יוסף' והעתיק לחיבורו, אולם לא ברור מהיכן שאב בעל ה'נמוקי יוסף' את התוספת 'מזל טוב', שכן, כפי שכבר ראינו לעיל, הביטוי הכפול 'בסימן טוב ובמזל טוב' לא הופיע בכתובות נישואין או בטקסטים אחרים בספרד. שורשה של הכתיבה של ה'נמוקי יוסף' נעלם, וכאמור לא נמצא לה לתוספת הזו שחידש בעל ה'נמוקי יוסף' המשך אל תוך סידורי התפילה הספרדיים, מאז ועד ימינו. לא נמצא יישום של התוספת 'מזל טוב' להיגד הפותח ב'סימן טוב' בקידוש לבנה בסידורי תפילה אשכנזיים שנדפסו בדורות שלאחר הכתיבה של בעל ה'לקט יוסף' מן המאה הט"ו. יתרה מזו: הפסוק כולו אינו מופיע כלל בסדר קידוש לבנה בסידורים שלאחר המאה הט"ו.⁷³ רק כ־250 שנה לאחר ה'לקט יוסף', בשנת 1703, מופיע פתע פתאום בסידור תפילה, בתפילת קידוש לבנה, הפסוק במהדורתו המורחבת, כולל 'מזל טוב', וזאת בסידור 'דרך ישרה'.⁷⁴ האם עורך הסדור היה מודע לתוספת הקדומה מן המאה הט"ו והוסיף אותה בסידורו, או שמא הוסיף אותה כחידוש שלו על דעת עצמו? אפשרות שלישית היא, שאולי בכלל נהגו העם לומר 'סימן טוב ומזל טוב תהוי לכל ישראל' בדרך של תוספת עממית של קהל המתפללים לברכת קידוש לבנה, וזו לא נכתבה עד אז בסידורי התפילה.

במשך יותר משלושים שנה לאחר הופעתו של הסידור 'דרך ישרה' משנת 1703, הפסוק המלא כולל 'מזל טוב' מופיע רק בסידור תפילה אחד במערב אירופה, וזאת באותיות רש"י בלבד, עדות להיותו תוספת לתפילה הקנונית. הסידור השני הזה הוא מהדורה נוספת של הסידור הראשון שכלל את הפסוק כולו, כולל 'מזל טוב'.⁷⁵ זמן קצר לאחר מכן, בשנת 1737,

67 ראו 243-248 אקירא 7: Ron, Z. 2009. 'Shalom Aleichem' to three people during Kiddush Levanah.

68 ד' אבודרהם, אבודרהם השלם. ירושלים תשכ"ו.

69 סידור קטלוגיא. תשע"ט. מהדורת עידן פרץ. ירושלים: ד"ר עידן פרץ.

70 י' בר חביבא, נמוקי יוסף על מסכת מגילה. מהדורת בלוי, מ' י'. ניו יורק תש"ם, מגילה ה' ע"א.

71 אוסטרייכה י'. לקט יוסף מהדורת פריימן, י'. ברלין תרס"ג, אורח חיים, עמ' 69.

72 האמירה מופיעה גם בספרו של ר' חיים ויטאל פרי עץ חיים במהדורות בנות ימינו, אולם הדיון על קידוש לבנה שם הוסף ע"י הרב יהודה אשלג בן ימינו.

73 למשל סידורי בסליאה, ש"ס; הנאו, שע"א; אמסטרדם, ת"ז, תכ"ז; פרנקפורט דמיין, תמ"ז, תנ"א; ברלין, ת"ס.

74 סדר תפילה דרך ישרה. תס"ג. בעריכת יחיאל מיכל בן אברהם סג"ל עפשטיין. פרנקפורט דאודר.

75 סדר תפילה דרך ישרה. תע"ד. בעריכת יחיאל מיכל בן אברהם סג"ל עפשטיין. פרנקפורט דמיין תקנ"א. אופנבך: דפוס צבי הירש שפיץ.

הפסוק כולו מופיע לראשונה בסידור שנדפס במזרח אירופה.⁷⁶ עם זאת, ברוב הסידורים באותה תקופה הפסוק אינו מופיע כלל, פרט למהדורות נוספות של סידור 'דרך ישרה',⁷⁷ וזאת באותיות קטנות וללא ניקוד. בשנת 1745 יוצא לאור לראשונה סידורו המבואר של ר' יעקב עמדין (היעב"ץ),⁷⁸ וסידור זה כולל את הפסוק במהדורתו המקורית, כלומר ללא התוספת של 'מזל טוב'. בהמשך המאה הי"ח ותחילת המאה הי"ט מופיע הפסוק כולו, כולל 'מזל טוב', במספר סידורים מועט, אולם הולך וגדל, וזאת באותיות קטנות או באותיות רש"י.⁷⁹ בשנת 1806 הופיעה המהדורה הראשונה של סידור 'שפה ברורה' בעריכתו של וולף היידנהיים,⁸⁰ סידור שבמהדורותיו הרבות הפך לסידור ה'יתקני' בגרמניה ובמערב אירופה. בסידור זה מופיע הפסוק במלואו ובהדפסה רגילה, ומכאן והלאה הפסוק הודפס כך בסידורים במערב אירופה. משבאה החסידות לעולם בסוף המאה הי"ח, ועימה הדפסה של סידורים חסידיים ראשונים, היה תהליך החדירה של הוספת 'מזל טוב' לברכת הלבנה באירופה בעיצומו. ואכן, בסידור התפילה החסידי הראשון, סידור זאלקווא (1781), הופיע בסדר ברכת הלבנה הפסוק 'סימן טוב', אולם ללא 'מזל טוב'.⁸¹ בסידור התפילה החסידי השני שיצא לאור בשנת 1788, סידורו של ר' אשר מרגליות, הופיע הפסוק עם 'מזל טוב', אולם ללא ניקוד.⁸² בסידור החסידי השלישי, סידורו של ר' שבתי מראשקוב (1794), הפסוק לא הופיע כלל,⁸³ בעוד בסידור החסידי הרביעי (1803), סידור 'תורה אורי', או 'סידור הרבי' של רבי שניאור זלמן מלאדי, מיסד חב"ד, הפסוק אומנם הופיע במלואו, אולם באותיות רש"י קטנות.⁸⁴ בסידור החמישי (1804), סידורו של ר' יעקב קופל,⁸⁵ הופיע שוב הפסוק כולו, והטקסט של ברכת הלבנה כולה מודפס באותיות קטנות ללא ניקוד.

כללו של דבר, תהליך החדירה של הוספת הפסוק לברכת הלבנה שהופיע לראשונה במסכת סופרים 'סימן טוב', ולצידו התוספת של 'מזל טוב', במאה הי"ח ותחילת המאה הי"ט, היה מהוסס, הן בסידורי מערב אירופה, והן במזרחה. כך היה הדבר גם עם תוספות אחרות

76 סדר תפילת מכל השנה כמנהג אשכנז ופולין. תצ"ז. זאלקו: דפוס אהרן וגרשון סג"ל.

77 סדר תפילה דרך ישרה. תק"ח. בעריכת אברהם סג"ל עפשטיין. אמסטרדם: יתומי ש' פרופס.

78 שערי שמים. תק"ה. אלטונא: חמו"ל. חלק ב' עמודי שמים.

79 תפילה מכל השנה כמנהג אשכנז ופולין. תקל"ג, בעריכת שלמה זלמן מלונדן. אמסטרדם: האחים בני שלמה פרופס; סדר התפילות מכל השנה כמנהג פולין. תקנ"ב ותקנ"ד. דיהרנפורט: יחיאל מיכל מיי"א; סדר התפילות מכל השנה אשכנז ופולין. תקנ"ד. קרלסרוה: דפוס פ' עפשטיין וב' וירמייש; סדר תפילה מכל השנה כמנהג פולין. תקנ"ט. בעריכת זלמן הענא. אמסטרדם: דפוס יוחנן לוי רופא; סדר תפילות מכל השנה. תקס"ז. פיורדא: דפוס איציק צירנדורף; תפילה מכל השנה. תקע"ז. מיי"ן: דפוס האדאמר; ספירת העומר עם תפלת מנחה ומעריב. תקע"ב. אופנבך: חמו"ל.

80 סידור שפה ברורה. תקס"ו. בעריכת וולף היידנהיים. רעדעלהיים: להרבנרג.

81 סידור התפילה. תקמ"א. זאלקווא: חמו"ל.

82 סדר תפילה מכל השנה עם כוונת האר"י זללה"ה. תקמ"ח. לבוב: חמו"ל.

83 סדר תפילה מכל השנה עם כוונת האר"י. בעריכת ר' שבתי מראשקוב. קארעץ: חמו"ל.

84 סידור תורה אור. תקס"ג. שקלאב: חמו"ל.

85 סידור קול יעקב. תקס"ד. סלויטה: חמו"ל.

לתפילה באותה תקופה.⁸⁶ עם זאת, מקורה של ההוספה של הביטוי 'מזל טוב', במאות היי"ד-ט"ו, ואיקומו של תהליך להטמעתו בסידורי התפילה במשך כ-250 שנה לוטים בערפל.

מטבע לשון בתחינה למוצאי שבת

התלמוד הירושלמי קבע כי יש לומר במוצאי שבת את האמירה 'החל עלינו את ששת ימי המעשה הבאים לקראתנו לשלום'.⁸⁷ ואכן, אמירה זו שולבה בנוסח ההבדלה הנאמר בתפילת העמידה בברכת 'אתה חונן'. נוסף על כך, רב עמרם גאון קבע תחינה למוצאי שבת, לאמירה לפני ההבדלה על הכוס או לאחריה, המתחילה במילים אלו, לאחר הפתיח 'אלוקינו ואלוקי אבותינו'.⁸⁸ תחינה זו נקראת לעיתים בלשון העם 'תפילת הירושלמי'. הטור ציין גם הוא את האמירה הזו.⁸⁹ תחינה זו התקבלה לאמירה בספרד שאימצה בהרחבה את הנהגותיו של רע"ג. ואכן ציין כבר ר' אברהם הירחי במאה הי"ב כי 'מנהג ספרד לומר אחרי הזמירות לפני ההבדלה 'אלוקינו ואלוקי אבותינו החל עלינו וכו' ואין מנהג זה בשאר ארצות'.⁹⁰ אמירה זו תועדה גם על ידי האבודרהם בספרד של המאה הי"ג,⁹¹ שציין גם כי 'יש מקומות שאין נוהגין לאמרה'. במאה הט"ו, סמוך לגירוש ספרד, נוסף הביטוי 'בסימן טוב' לפתיחתה של התחינה: 'אלוקינו ואלוקי אבותינו בסימן טוב החל עלינו את ששת ימי המעשה',⁹² ולא נהגו כן בקטלוניה.⁹³ לא ברור מי הוסיף את הביטוי לראשונה, אולם ההוספה נקלטה והיא מופיעה גם במבחר סידורים במנהג ספרד שנדפסו או נכתבו לאחר הגירוש.⁹⁴ כשלוש מאות שנה לאחר הגירוש, בשנת 1801, יצא לאור הסידור 'תפילת החדש' במהדורתו הראשונה בליוורנו.⁹⁵ בסידור זה מופיע לראשונה בפסוק הפותח של התחינה גם הביטוי 'מזל טוב': 'אלוקינו ואלוקי אבותינו בסימן טוב ובמזל טוב החל עלינו את ששת ימי המעשה'. סידור זה הפך להיות סידור מנחה לנוסח עדות המזרח של ימינו בכלל, ושל קהילות מרוקו בפרט,

86 ראו למשל: א' קלרמן, 'מזמור שיר חנוכת הבית לדוד: מקורות ושלבי אימוץ של התוספת האחרונה לתפילת שחרית היומית'. סידרא ל"ה תשפ"ד (בהדפסה); א' קלרמן, 'הקיבוע של שיר של יום בתפילת שחרית'. מורשת ישראל כ', תשפ"ב, עמ' 67-90.

87 ירושלמי, ברכות ה, ב'.

88 סדר רב עמרם גאון (לעיל הערה 66), סדר מוצאי שבת.

89 רבינו יעקב. טור אורח חיים. תשע"ו. מהדורת בומבאך, א' ל' ורבה, ש'. ירושלים: שירת דבורה, סימן רצ"ט.

90 אברהם הירחי, ספר המנהיג. ירושלים תשל"ה, עמ' קצ"ט.

91 ד' אבודרהם, אבודרהם השלם. ירושלים תשכ"ג, עמ' קפ"ז.

92 סדר מנהג ספרד לכל השנה. ספרית פלטינה פארמה: Cod. Parm. 2072; הספרייה הלאומית של צרפת, פריס: Ms. Hebr. 592.

93 סידור קטלוניא (לעיל הערה 69).

94 למשל: סידור תפילה מנהג ספרדים. ספריית אוניברסיטת קיימברידג': Ms. Or. 1080 10.2, המאה הט"ז; סדר מנהג ספרד עם כוונות על דרך קבלת האר"י. ספריית המדינה והאוניברסיטה של המבורג: Ms. Levy 39, משנת תנ"ז; בית תפילה וספר דברי הימים. תע"ב. אמסטרדם: דפוס משה דיאש ושמועון שמש; סדר תפלות כמנהג ק"ק ספרדים. תק"מ. ונציה: בראגאדין.

95 תפלת החדש. תשי"א. ליוורנו: שלמה בלפורטי.

והוא יצא לאור במספר רב של מהדורות בליורנו ובמקומות אחרים.⁹⁶ במהדורה ישראלית בת ימינו הורחבה האמירה עוד יותר: 'בסימן טוב ובמזל טוב (בשעת רצון ברכה רווחה והצלחה)'.⁹⁷ לא ברור גם הפעם מי הביא לכך שיתווסף הביטוי 'במזל טוב' בסידור 'תפילת החדש'. שמא הייתה בכך מעין התאמה לשימוש בביטוי 'בסימן טוב ובמזל טוב' במנהג אשכנז בברכת הלבנה שגם היא נאמרת במוצאי שבתות?

איחול לכל אירוע משמח בימינו

משהפכה העברית לשפת הדיבור בארץ ישראל של המאה הכ' חדר הביטוי 'מזל טוב' למרחב הכללי-חילוני ומשתמשים בו לא רק לשמחות משפחתיות, אלא גם כאיחול עבור כל אירוע אישי של הצלחה, מקצועית או אישית, כלומר שוב לפרט. השימושים בביטוי מזל טוב נעו, אפוא, מתחילתו לעניין לידת בנים ומהרחבתו למבחר של שימושים בתחום המשפחתי, אל עבר עולם התפילה, וממנו – אל עבר החיים בכלל. השלב האחרון שאירע בארץ ישראל החזיר את הביטוי אל ארץ הולדתו, והפעם במהדורה מורחבת ביותר. השימוש בעברית בת ימינו באיחול 'מזל טוב' למגוון הרחב ביותר של אירועים משמחים, הן בממד המשפחתי, והן בממד המקצועי והאישי, נראה ייחודי לעומת שפות ותרבויות אחרות. באלה נהוג, בדרך כלל, להשתמש במילות ברכה ייחודיות עבור כל אירוע, או, לחלופין, להשתמש במילה 'ברכות' (Congratulations) הכללית ביותר בלבד, וזאת עבור כלל האירועים המזמינים איחולים. נראה כי נושא ביטויי האיחולים לא נחקר דיו מנקודת מבט חברתית, שכן לא נמצאו התייחסויות אקדמיות לנושא האיחולים במאגרי מידע עבור הדיסציפלינות סוציולוגיה, אנתרופולוגיה וגאוגרפיה. מנקודת המבט הלשונית הנושא דווקא נחקר,⁹⁸ אבל גם בעולם הבלשנות מציינים שני מאמרים את מיעוט המחקרים בנון.⁹⁹ רוב המחקרים בתחום האיחולים עוסקים במחקר השוואתי בין איחולים פרטניים בשפות ובתרבויות שונות, ולא באפשרות שאיחול מהותי כמו 'מזל טוב' ישמש כאיחול כללי עבור אירועים שונים מאוד זה מזה. הכלליות של השימוש בן ימינו באיחול 'מזל טוב' לכל האירועים המשמחים בחייו של אדם מעמידה איחול זה במצב מעניין מול איחולים עבריים אחרים. מצד אחד, רבדים עתיקים של השפה העברית, כמו גם העברית בת ימינו, אימצו, ואולי אף

96 למשל: בליורנו בשנים תקפ"ג, תרי"ג ותרט"ו.

97 תפלת החדש. תשס"ט. מהדורה ארצישראלית. ירושלים: ארז

98 לסקירת ספרות בנון ראו למשל Can, H. 2011. A cross-cultural study of the speech act of congratulation in British English and Turkish using a corpus approach. Doctoral dissertation. Middle East Technical University, Ankara, Turkey. file:///C:/Users/akell/Downloads/index%20(1).pdf

תרמו, את האיחול הסטנדרטי הבינלאומי 'טוב' עבור יחידות זמן, קטנות וגדולות גם יחד, כמו 'בוקר טוב', ו'ערב טוב', עבור יחידות זמן קטנות, לצד 'שבוע טוב' ו'שנה טובה', עבור יחידות זמן גדולות. עם זאת, עבור השבת התקבל במאות השנים האחרונות האיחול היהודי הייחודי 'שבת שלום'. 'מזל טוב', כאיחול עבור כלל האירועים המשמחים הלא שגרתיים ביום-יום, הוא מצד אחד איחול כללי, כמקובל עם הביטוי 'טוב' עבור איחולים אחרים עבור יחידות זמן שגרתיות. ואולם, מצד שני, תוכנו של האיחול הכללי הזה המאחל מזל טוב הוא יהודי ייחודי. מבחינה אחרונה זו הוא דומה דווקא לאיחול היהודי הייחודי 'שבת שלום'.¹⁰⁰

סיכום

לוח 1 מציג את תשעת השימושים שנעשו בביטוי 'מזל טוב' לאורך הדורות, מאז טביעתו הראשונית בתקופת האמוראים בארץ ישראל, לעניין לידת בנים, כלומר עבור הפרט. הביטוי מופיע רק פעם אחת בספרות חז"ל, ששם הוא נטבע, ואחר כך אינו מופיע כלל במשך כחמש מאות שנה. בשתי הופעותיו לאחר מכן הוא שימש כפשוטו, בפיוטים, כמבטא צירוף כוכבים נוח, וגם זאת עדיין בארץ ישראל, והפעם עבור הכלל.

Nasri, N., Dastjerdy, H.V. and Ghadiri, M. 2013. Congratulations across cultures: English versus Armenian and Persian speakers. *Procedia-Social and Behavioral Sciences* 70: 67-73. file:///C:/Users/akell/Downloads/Congratulations_Across_Cultures_English_Versus_Arm%20(1).pdf; Saleem, A., Saleem, T. and Aziz, A. 2022. A pragmatic study of congratulation strategies of Pakistani ESL learners and British English Speakers. *Asian-Pacific Journal of Second and Foreign Language Education* 7: 1-22

100 ראו א' קלרמן, 'איחולים של שבת: 'שבת טוב', 'שבת שלום', 'ישר כוח' ו'חזק וברוך תהיה'. בתוך קלרמן, א', פרקי תפילה וברכה במבט היסטורי. חיפה תשע"ז, עמ' 160-171.

לוח 1: תקופה וזמן ראשוניים עבור שימושים בביטוי 'מזל טוב'

השימוש	התקופה	הארץ	הגוף המיוחס
ציון לידה של בנים	מאה רביעית	ארץ ישראל	הפרט
צירוף כוכבים נוח	מאה תשיעית	ארץ ישראל	הכלל
בקשות כתובות להצלחה בזיווג או בלידה	מאה י"ב	בבל ואשכנז	הפרט
איחול הצלחה הנאמר בעל פה בטקס הנישואין	מאה י"ג	אשכנז, צרפת, צפון אפריקה	הפרט
פתיח לכתובות	סוף מאה ט"ז	איטליה	הפרט
שמות פרטיים לנשים ולגברים	ימי הביניים	ספרד?	הפרט
מטבע לשון בקידוש לבנה ((אשכנז וחסידים	תחילת מאה י"ח	אשכנז	הכלל
מטבע לשון בתחינה (במוצאי שבת (ספרדים	תחילת מאה י"ט	איטליה	הפרט והכלל
איחול לכל שמחה והישג	מאה כ'	ארץ ישראל	הפרט

החל מהמאה הי"ב הורחב הביטוי לאיחולים במרחב הרחב של ענייני משפחה, כלומר עבור הפרט, אם כי עדיין רק בכתב, וזאת במקביל הן בבבל והן באשכנז. החל מהמאה הי"ג, ושוב במבחר גלויות במקביל, הוא מצוין כאיחול בעל פה מתחת לחופה. מכאן, ככל הנראה, התפשט השימוש בביטוי 'מזל טוב' כאיחול הנאמר בעל פה בשמחות משפחתיות בכלל. מכאן גם קצרה הדרך להוסיפו כפתיח לכתובות, תהליך שהחל באיטליה במאה הטי"ז. כנראה עוד קודם לכן החל הביטוי לשמש גם כשם פרטי לבנות בקהילות ספרד, וגם כשם משפחה שם, בעוד באיטליה הוא שימש כשם פרטי לבנים דווקא. בשימושים אלה הביטוי יועד לפרט. כנקודת שיא של השימושים בביטוי 'מזל טוב' אפשר למצוא את שילובו בתפילה, בעת החדשה, וזאת בתחילה בקידוש לבנה האשכנזי החל מתחילת המאה הי"ח, ואחר כך בתחינה עתיקה למוצאי שבת בקהילות ספרד, וזאת החל מתחילת המאה הי"ט. השימוש האשכנזי בעצם ניסוחו יועד לכלל, בעוד השימוש הספרדי כוון לפרט ולכלל גם יחד. הפיכתה של העברית לשפת הדיבור בארץ ישראל במאה הכ' הביאה לחדירתו של הביטוי 'מזל טוב' למרחב הכללי-חילוני, בכך שמשמשים בו לא רק לשמחות משפחתיות, אלא גם כאיחול עבור כל אירוע אישי של הצלחה, מקצועית או אישית, כלומר לפרט. השימושים בביטוי 'מזל טוב' לאורך הדורות נעו, אפוא, מתחילתו במישור האישי-משפחתי לכיוון של הרחבתו למבחר של שימושים בתחום המשפחתי, משם אל עבר עולם התפילה, וממנו – אל עבר החיים בכלל. השלב האחרון, שאירע בארץ ישראל, החזיר את הביטוי אל ארץ הולדתו, והפעם במהדורה מורחבת ביותר.

MAZAL TOV [GOOD LUCK]: On the variety of uses of an expression of congratulations

Aharon Kellerman

Abstract

The initial coining of the expression 'Mazal Tov' [good luck] probably took place during the Amoraic era in the Land of Israel, regarding the birth of sons, i.e. for individuals. The expression appears only once in the literature of the sages, in which it was initially phrased, and following this initial expression it was not in use for some five centuries. In its two later appearances, in liturgical poems written in the Land of Israel in the 9-11th centuries, it was used in its literal sense, as a favorite star setting for the community, rather than for individuals. As of the 12th century the use of this expression of congratulations was extended for wider family occasions, i.e. again for individuals, both in Babylon and Ashkenaz, and only in writing. As of the 13th century, and again in several countries, Mazal Tov was used for oral congratulating in wedding ceremonies. Probably since then, this expression has been used for oral congratulations regarding family events in general. This widening use, paved the way also for its adoption as an opening phrase for Ketubot (marriage contracts), which began in 16th century Italy. The expression also turned into names for women in medieval Spain, and for men in Italy. Its most significant use was its incorporation into prayers in the modern era, in the monthly blessing of the moon by Ashkenazi communities as of the beginning of the 18th century, followed by its addition to an ancient prayer for Saturday nights by Sephardic ones. With Hebrew becoming a spoken language in 20th century Israel, Mazal Tov has become a rather general token of congratulation expressed orally for individuals at any event or achievement.

Keywords: Mazal Tov, son birth, marriage, Ketubot, names.